

Redakcja:

Dominika Kossowska-Janik, Aleksandra Twardokęs

Autorzy tekstów:

Tomasz Barański, Łukasz Byrski, Paweł Janik, Łukasz Klima, Dominika Kossowska-Janik,
dr hab. Katarzyna Mikulska, Marian Olech, Paulina Pikulska, dr hab. Ewa Satalecka, Dawid Śliwiński,
dr Aleksandra Wąsowicz-Peinado, Dániel Viktor Takács, Aleksandra Twardokęs, Roman Żuchowicz

Współpraca merytoryczna:

dr Barbara Ewa Banasik, dr hab. Agata Bareja-Starzyńska,
Tomasz Płóciennik, dr Joanna Wasilewska

Konsultacje merytoryczne:

dr Magdalena Ginter-Frołow, dr Marcin Krawczuk,
Tomasz Madej, dr Monika Nowakowska, Pola Zygmunt

Redakcja techniczna:

Tomasz Płóciennik

Projekt graficzny, skład i łamanie:

Aleksandra Twardokęs

Kaligrafia na okładce:

Sabina Wyparło

Fotografie eksponatów:

Łukasz Brodowicz

Korekta:

Joanna Cieloch-Niewiadomska

ISBN 978-83-65160-13-3

© Muzeum Azji i Pacyfiku
Warszawa 2020

Stożka
wiel
kółce

PISMO
W KULTURACH
ŚWIATA

Spis treści

<i>Wstęp</i>	6
<i>1. Pismo, zasady działania</i>	10
<i>2. Jak zapisać myśl i pamięć ludzką</i>	26
<i>3. Początki pisma w wierzeniach i źródłach pisanych</i>	54
<i>4. Najstarsze pisma</i>	70
<i>5. Pismo w obszarze Sinosfery</i>	90
<i>6. Pisma alfabetyczne</i>	124
<i>7. Pismo etiopskie</i>	188
<i>8. Pisma pochodzenia indyjskiego</i>	196
<i>9. Pismo współcześnie</i>	238
<i>Postłowie</i>	258

Pisma alfabetyczne

STAROŻYTNE POCZĄTKI ALFABETU

Łukasz Klima

Wydział Orientalistyczny, Uniwersytet Warszawski

PISMO HEBRAJSKIE

Łukasz Klima

Wydział Orientalistyczny, Uniwersytet Warszawski

PISMO ARABSKIE

Tomasz Barański

Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN

ALFABET W AZJI CENTRALNEJ

Dominika Kossowska-Janik

Muzeum Azji i Pacyfiku

ALFABET GRECKI

Dominika Kossowska-Janik

Muzeum Azji i Pacyfiku

ALFABET ŁACIŃSKI

Dominika Kossowska-Janik

Muzeum Azji i Pacyfiku

GŁAGOLICA I CYRYLICA

Dominika Kossowska-Janik

Muzeum Azji i Pacyfiku

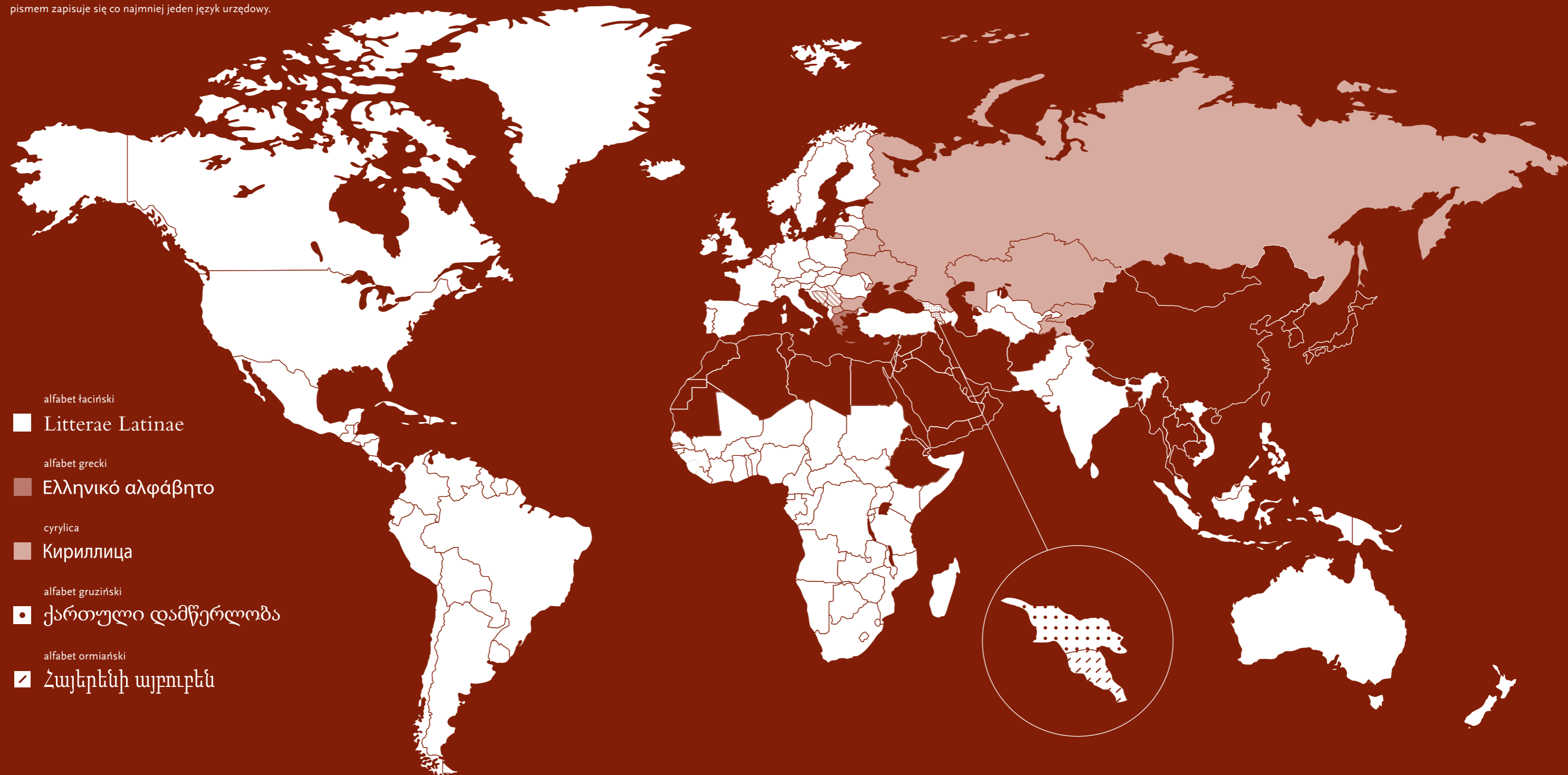
Paweł Janik

Ośrodek Badań Nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej,

Uniwersytet Warszawski

ZASIĘG URZĘDOWY ALFABETÓW

Na mapie zaznaczono państwa i regiony, gdzie danym pismem zapisuje się co najmniej jeden język urzędowy.

ALFABET GRECKI

Powszechnie uważa się, że wynalazek pisma Grecy przejęli od Fenicjan w okolicach IX–VIII wieku p.n.e., chociaż nie wyklucza się, że mogło nastąpić to znacznie wcześniej, nawet w wieku XI⁴⁹. Kontakty obu ludów mają długą historię – Grecy zakładali faktorie kupieckie na terenie Syro-Palestyny, natomiast rzemieślnicy fenicyjscy co najmniej od przełomu tysiącleci osiedlali się w rejonie grecko-egejskim. Pochodzenie alfabetu greckiego od pisma fenickiego potwierdza także Herodot (*Dzieje* v 58), historyk tworzący w V wieku p.n.e. Według niego pismo przynieśli do Hellady, jak sami Grecy nazywali swoją ojczyznę, Fenicjanie towarzyszący synowi króla Tyru Kadmosowi. Jonowie dzięki nim mieli poznać litery, które później przekształcili, dając początek alfabetowi greckiemu.

Podobieństwo liter greckich i fenickich jest znaczne, a ich nazwy bardzo podobne – grecka *alfa* to fenicki *alef*, odpowiednikiem *bety* jest *bet*, *gammy* – *gimel* itp. Niektóre głoski semickie były obce językowi greckiemu, dlatego znaki stosowane do ich zapisu wykorzystano do oznaczenia samogłosek oraz spółgłosek niewystępujących w języku fenickim. Tym samym Grecy stworzyli pierwszy w pełni alfabetyczny system zapisu. W przeciwieństwie do semickich abdadów, gdzie samogłoski były domyślne, w alfabecie greckim uwzględniono wszystkie głoski występujące w języku Hellenów, dzięki czemu pismo wierniej odzwierciedlało mowę.

Warto zaznaczyć, że zanim w Grecji zapoznano się z alfabetem, istniały wcześniejsze formy zapisu. Od ok. XX wieku p.n.e. na Krecie stosowano pismo pikto-graficzne, a później nieodczytane do dzisiaj pismo linearne A, którym zapisywano nieznany nam język, prawdopodobnie minojski. Po trzech wiekach, kiedy pismo linearne A zaczęło wychodzić z użycia, w sferze wpływów cywilizacji mykeńskiej pojawiło się oparte na nim pismo linearne B, służące do zapisu języka greckiego, choć słabo do tego celu przystosowane. W XII wieku p.n.e. z nieznanymi przyczyn piśmiennictwo prawdopodobnie zanikło. Nastąpił okres, który historycy nazywają wiekami ciemnymi. Wraz z przejęciem alfabetu Grecja weszła w okres archaiczny, jednak nie od razu pismo było wykorzystywane na szeroką skalę. Literaturę od wieków przekazywali wędrowni pieśniarze przy akompaniamencie liry. Głębokie zakorzenienie tradycji ustnej sprawiło, że pismo jako nośnik literatury pełniło drugoplanową rolę aż do V wieku p.n.e.⁵⁰ Wówczas książki w postaci zwojów papirusowych weszły do obiegu handlowego, a znajomość pisania i czytania znacznie się rozpowszechniła wśród ludności miejskiej⁵¹.

49 Bourogiannis 2018.

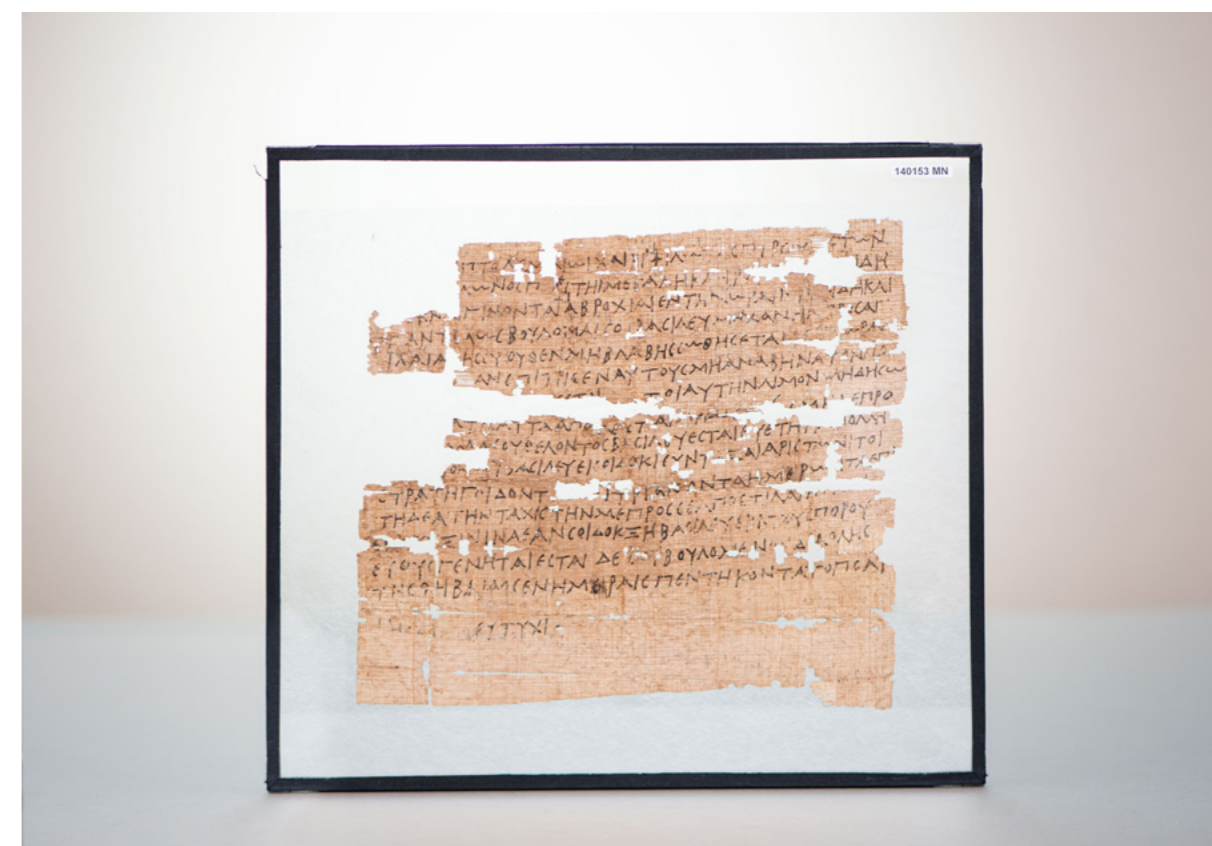
50 Reynolds, Wilson 2008, 15–16.

51 Kuckenburg 2006, 236.

* PAPIRUS I PERGAMIN

Podstawowym surowcem piśmienniczym w starożytnej Grecji był papirus, który trzeba było sprowadzać z Egiptu, ponieważ naturalnie rośnie on tylko w delcie Nilu.

Próbą uniezależnienia się od egipskiego surowca było wynalezienie nowej techniki obrabiania skóry zwierzęcej, dzięki czemu doskonale nadawała się ona do pisania. Od nazwy miejscowości, w której został upowszechniony ów wynalazek, do dzisiaj nosi on nazwę pergaminu. Wysokiej jakości pergamin o niewielkiej grubości i delikatnej powierzchni wytwarzany ze skór młodych cieląt bywa nazywany także welinem. Pergamin ze względu na wysoki koszt produkcji nie zrewolucjonizował przyzwyczajęń Greków i nie zastąpił papirusu. Na szerszą skalę zaczęto go wykorzystywać dopiero w pierwszych wiekach naszej ery.

6.24

List do króla Ptolemeusza

Edfu, Egipt, III w. p.n.e.
pismo greckie, język grecki
rękopis na papirusie
20 x 23 cm

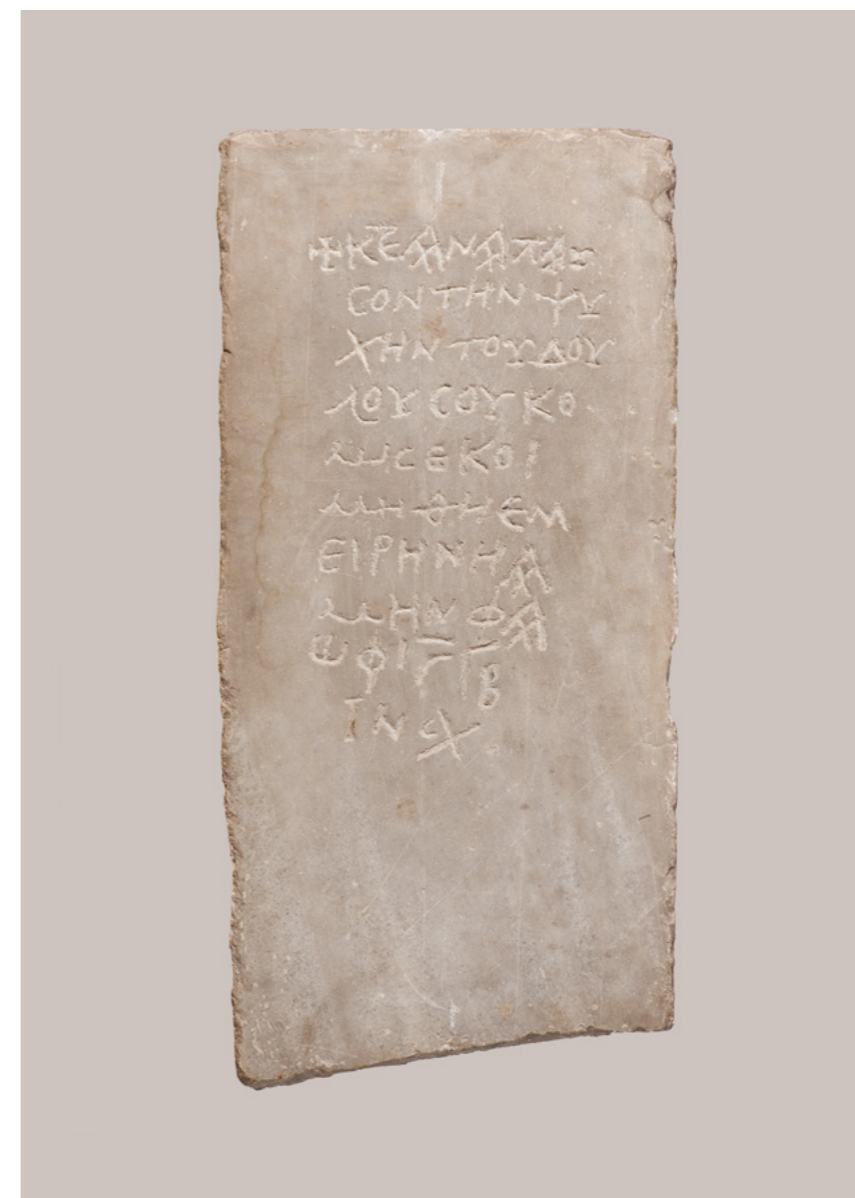
List do króla Ptolemeusza od
wojskowego Filotasa, który chwali
się swoim nowym wynalazkiem
nawadniania mającym zapobiec suszom
i związanym z nimi nieurodzajom.

obiekt użyczony przez Zakład Papirologii
IA UW, P. MN 140153

6.25
Stela wotywna dla Izdy i Serapisa,
wystawiona przez Artemidora
Byzantion (?) (dzis. Stambuł,
Turcja), przed 14 r. n.e.
pismo greckie, język grecki
inskrypcja w marmurze
38 × 33 × 11,5 cm

obiekt użyczony przez Muzeum Narodowe
w Warszawie, 198814 MNW

6.26
Epitafium Komisa
Egipt, VI–VII w.
pismo greckie, język grecki
inskrypcja w marmurze
49 × 23,2 × 3 cm

obiekt użyczony przez Muzeum Narodowe
w Warszawie, 198840 MNW

Zasady pisma greckiego kształtowały się powoli. Pierwotnie teksty zapisywano dowolnie od prawej do lewej, od lewej do prawej lub naprzemiennie, w sposób zwany *bustrophedon*. W VII–VI wieku p.n.e. normą stał się obecnie stosowany zapis w wersach od lewej do prawej, biegnących od góry do dołu. Początkowo pismo greckie było zróżnicowane pod względem kształtu i liczby liter w zależności od obszaru, na którym było stosowane. Dopiero około V–IV wieku p.n.e. za wzór przyjęto alfabet joński, składający się z 24 liter. Z czasem zaczęto wprowadzać kolejne zmiany ułatwiające czytanie tekstu, takie jak znaki diakrytyczne, odstępy między słowami oraz interpunkcję.

W piśmie greckim kształt liter mógł przybierać odmienną formę w zależności od materiału, na którym tekst był sporządzany. **Pismo monumentalne** było stosowane do wykonywania inskrypcji na kamieniu i innych twardych materiałach. Do zapisu inskrypcji tego typu stosowano jedynie majuskułę (czyli tzw. „wielkie litery”). Jej znaki były równej wysokości i nie wykraczały ani w dół, ani w górę poza linię pisma (w przeciwieństwie do późniejszego pisma minuskułowego posiadającego wydłużone elementy biegnące w górę lub w dół), ponadto litery nie łączyły się ze sobą. Z pisma monumentalnego w III wieku p.n.e. wykształciło się **pismo lunarne (okrągłe)** stosowane głównie do pisania na materiale miękkim, takim jak papirus lub pergamin. Pismo to nadal składało się jedynie z wielkich liter, ale ich kształt był znacznie bardziej zaokrąglony. Na co dzień posługiwano się jednak pismem kursywnym (czyli „biegnącym”), zazwyczaj delikatnie pochylonym w kierunku pisania, w którym litery ze sobą łączyły się, a ich postać była mniej sformalizowana, ulegając znacznym przemianom na przestrzeni dziejów.

Rozprzestrzenianie się alfabetu greckiego

Ekspansja alfabetu greckiego była związana z hellenizacją świata antycznego. Po podbojach Aleksandra Wielkiego doszło do rozprzestrzeniania się języka greckiego i jego zapisu w Egipcie, na Bliskim Wschodzie i w Azji Środkowej. Mniej więcej od III wieku p.n.e. do VIII wieku n.e. *koine*, język grecki (dosł. „wspólny”) powstały ze zmieszania różnych dialektów z przewagą mowy attyckiej, dominował na znacznych obszarach wschodniego basenu Morza Śródziemnego, stając się *lingua franca* świata starożytnego. Dlatego właśnie w tym języku spisano Nowy Testament, by szerzyć go nie tylko wśród społeczności żydowskiej. Znaczenie greki zaczęło się stopniowo zmniejszać po podboju arabskim, przetrwała ona natomiast jako główny język Cesarstwa Bizantyńskiego, stając się na kilkaset lat językiem liturgicznym Kościoła wschodniego. W IX wieku w Bizancjum wykształciła się **minuskuła**, czyli małe litery, które można wpisać w czteroliniowy rejestr. Minuskuła stała się powszechnie stosowana i wyparła pismo majuskułowe.

Już w połowie I tysiąclecia p.n.e. alfabet grecki posłużył do stworzenia alfabetów stosowanych do zapisywania innych języków niż greka. W Azji Mniejszej były to języki licyjski, frygijski, pamfilijski, lidyjski i karyjski. W Egipcie, w późnej starożytności, tenże alfabet stał się podstawą dla pisma koptyjskiego, stosowanego do zapisu języka będącego kontynuacją mowy Egipcjan z czasów faraonów. Z kolei na południe od Egiptu, w Nubii, posłużył on jako wzór dla pisma nubijskiego, którym zapisywano język staronubijski, spokrewniony z wcześniej używanym na tych terenach językiem meroickim. Chociaż chrześcijańscy Koptowie z biegiem czasu w życiu codziennym zaczęli stosować język arabski, to koptyjski pozostał do dzisiaj językiem używanym w liturgii. W czasach nowożytnych pismem greckim zapisywano także język arumuński (spokrewniony z rumuńskim) i albański, a gdzieś tam także turecki (m.in. tzw. *karamanlidika*, czyli pismo zturczyszonych językowo Greków). Choć obecnie pismo greckie używane jest jedynie do zapisu języka nowogreckiego, warto zaznaczyć, że to właśnie z niego wykształciły się dwa alfabet, które obecnie mają najszerzy zasięg – łacinka i cyrylica.

* PISMA KAUKASKIE

Do zapisu języka gruzińskiego i ormiańskiego do dzisiaj stosuje się alfabet lokalne, których historia sięga początków V wieku n.e. Wówczas, w następstwie chrystianizacji Armenii, Iberii i Kolchidy (dzisiejsza Gruzja) oraz kaukaskiej Albanii (głównie tereny obecnego Azerbejdżanu), zakończonej uznaniem chrześcijaństwa za religię narodową, pojawiła się potrzeba spisania świętych tekstów w językach miejscowych. Wedle legendarnych przekazów autorem nowych pism, gruzińskiego, ormiańskiego i albańskiego, był św. Mesrop. W zależności od przekazu, czasem wspomina się także o jego współpracownikach, takich jak św. Sahak i Grek Rufanos. Analiza liter gruzińskich i ormiańskich (pismo albańskie nie przetrwało do naszych czasów i mimo kolejnych odkryć wciąż jest mało poznane) nie daje odpowiedzi, na którym z alfabetów mogły być wzorowane.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, ile prawdy kryje się w legendzie o misji św. Mesropa. Pisma alfabetyczne (np. aramejskie, greckie, pahlawijskie) były stosowane znacznie wcześniej na terenach Kaukazu. Być może na ich podstawie wytworzono także odrębny system zapisu języków lokalnych, poprzedzający dzieło św. Mesropa.

Najstarszy znany zapis grecki na ziemiach polskich został odkryty w Podebłociu w województwie mazowieckim w wyniku badań archeologicznych przeprowadzonych przez IA uw na stanowisku osadniczym z okresu wczesnego średniowiecza. Na trzech glinianych „tabliczkach”, pochodzących z warstw datowanych na IX wiek n.e., odkryto intencjonalnie naniesione znaki. Prawdopodobnie są to litery alfabetu greckiego – ΙΧΧC oraz ΗΧΧC – tworzące monogramy Chrystusa⁵². Pochodzenie „tabliczek” jest kwestią sporną. Z pewnością napis związany jest z religią chrześcijańską, która oficjalnie dotarła na ziemię polską dopiero w X wieku, czyli ok. 100 lat później. Z uwagi na kształt liter można założyć, że napis sporządziła osoba niepiśmienna, która wzorowała się na jakiejś inskrypcji. Być może „skryba” z Podebłocia bez zrozumienia przepisał inskrypcję pierwotnie znajdującą się na jakimś importowanym przedmiocie. Możliwe także, że wykonał ją chrześcijanin, który przybył z obszarów będących pod wpływem Kościoła wschodniego, np. z Wielkich Moraw⁵³.

6.27

„Tabliczki” z Podebłocia

Podebłocie, Polska, IX w. n.e.

pismo greckie

glina

7,5 × 7 × 3 cm

2,7 × 4,7 × 1,2 cm

3,2 × 4 × 2,5 cm

obiekty użyte przez Instytut Archeologii UW

* „TABLICZKI” Z PODEBŁOCIA

ALFABET ŁACIŃSKI

Powstanie alfabetu łacińskiego wiąże się z Etruskami, ludnością niewiadomego pochodzenia, która prawdopodobnie na przełomie X/IX wieku p.n.e. przybyła z Azji Mniejszej na tereny Półwyspu Apenińskiego. Etruskowie podczas swojej wędrówki lub już po osiedleniu się w południowej Europie stworzyli na podstawie alfabetu greckiego system do zapisu własnego języka. Pismo etruskie z niewielkimi zmianami zapożyczyli m.in. Latynowie, jedno z plemion italskich, dając początek alfabetowi łacińskiemu. Jednym z jego najstarszych przykładów jest pochodzący z ok. 600 roku p.n.e. tzw. *Lapis Niger* (Czarny Kamień) znaleziony na terenie Forum Romanum w Rzymie.

Rozprzestrzenianie się alfabetu łacińskiego początkowo związane było z podbojami terytorialnymi Imperium Rzymskiego, a później chrystianizacją średniowiecznej Europy. Kolejnym momentem ekspansji był czas odkryć geograficznych i kolonializmu. Wówczas alfabet łaciński rozprzestrzenił się na obszar obu Ameryk, Afryki, części Azji, a także na wyspy Oceanu Indyjskiego i Pacyfiku. Obecnie łacinka przeżywa kolejny okres rozkwitu związany z cyfryzacją i rozpowszechnianiem się nowych technologii. Wszak na całym świecie wiodącym językiem programowania jest angielski kodowany w alfabecie łacińskim. Ponadto łacińskie litery i tzw. cyfry arabskie coraz częściej wykorzystywane są przez użytkowników z kręgu kultury arabskiej, indyjskiej i chińskiej do tworzenia krótkich wiadomości tekstowych wysyłanych przez portale społecznościowe.

* CYFRY RZYMSKIE I ARABSKIE

Do zapisu liczbowego stosuje się głównie tzw. cyfry arabskie. Wbrew nazwie są one wzorowane na cyfrach indyjskich. W Europie zostały rozpowszechnione w średniowieczu za pośrednictwem Arabów, którzy w VII wieku po najejchaniu Indii zapoznali się z miejscowym systemem zapisu matematycznego. Wcześniej stosowano cyfry rzymskie, które obecnie wykorzystuje się głównie do zapisu okresów chronologicznych (wiek, tysiąclecie) i numerów porządkowych.

„arabskie”	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
rzymskie	I II III IV V VI VII VIII IX
indyjskie	० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
arabskie	• ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩

52 Płóciennik 1999.

53 Płóciennik 1999.

Kanon pisma łacińskiego⁵⁴

Klasyczny kanon pisma łacińskiego zaczął się kształtować od I wieku p.n.e. Powstało wówczas pismo monumentalne zwane *littera capitalis quadrata* – symetryczna majuskuła dająca się wpisać w kwadrat lub w prostokąt. Charakterystyczną cechą **kapitały kwadratowej** były szeryfy, czyli poprzeczne bądź podłużne zakończenia liter, które prawdopodobnie zostały wprowadzone przez kamieniarzy pochodzenia greckiego⁵⁵. Pismo monumentalne służyło przede wszystkim do sporządzania tzw. *tituli*, inskrypcji w kamieniu o charakterze sakralnym i komemoratywnym. Do pisania tuszem tekstów na tynkach pokrywających ściany stosowano *littera actuaria* (pismo to służyło także do tworzenia dokumentów na metalowych tabliczkach – stąd jego nazwa), z kolei książki (w formie zwojów papirusowych) spisywano zazwyczaj w tzw. *littera capitalis rustica*. Oba te dukty wywodziły się z kapitały kwadratowej. Teksty o charakterze gospodarczym, administracyjnym i prywatnym sporządzano znacznie szybszym w zapisie **pismem kursywnym**. W przeciwieństwie do kapitały, z której bezpośrednio pochodzą współczesne wielkie litery, starsza kursywa rzymska nie przypomina późniejszych duktów pisma łacińskiego. W III wieku n.e. w piśmie kancelaryjnym i – znacznie rzadziej – w kodeksach zaczęto stosować kursywną **minuskułę** (tzw. młodsza kursywa rzymska). Na ten sam okres datuje się powstanie **uncjały**, kroju stosowanego w szczególności w rękopisach chrześcijańskich tworzonych pomiędzy IV a VIII wiekiem n.e. Ze względu na charakterystyczne zaokrąglenie liter Aleksander Gieysztor⁵⁶ widzi w niej wpływ minuskuły, mimo że uncjała generalnie pozostała nadal pismem majuskułowym. Możliwe, że dukt uncjały związany był z rozpowszechnieniem się pergaminu, który ma inne właściwości niż stosowany dotychczas papirus. Popularnym systemem mieszanym łączącym w sobie kształty liter majuskułowych (zwłaszcza uncjalnych) i minuskułowych (kursywnych) z całkowicie minuskułowym sposobem zapisu była tzw. **półuncjała**.

W czasach wczesnego średniowiecza pismo łacińskie znacznie się różnicowało. W zależności od regionu litery przybierały odmienne, niekiedy bardzo uduchowione formy. Dopiero od IX wieku n.e. na całym obszarze znajdującym się pod wpływem Kościoła zachodniego za wzór zaczęto uznawać stworzoną w dużej mierze na wzór późnoantycznej półuncjały **minuskułę karolińską**, której bezpośrednią kontynuacją są współczesne małe litery. Od XII wieku minuskuła karolińska powoli ustępowała tzw. **pismu gotyckiemu** charakteryzującemu się kanciastą formą i zmienną grubością linii. Na podstawie gotyckiego pisma książkowego Jan Gutenberg w XV wieku stworzył pierwszą europejską ruchomą czcionkę. Krój ten przez kolejne stulecia był stosowany do drukowania tekstów w różnych językach.

Najdłużej, bo aż do połowy XX wieku, przetrwał w Niemczech, natomiast w Polsce jedna z odmian pisma gotyckiego zwana szwabachą stosowana była do XVII wieku.

W piętnastowiecznych Włoszech poszukiwano nowych rozwiązań graficznych, które miały być bliższe dawnym kształtom liter. W ten sposób powstała **italika**, kursywne pismo nawiązujące do minuskuły karolińskiej, a także **antykwa** uważana za spadkobierczynię tradycji antycznej, gdyż jej wielkie litery są wzorowane na rzymskiej kapitale kwadratowej. Kroje obu pism przetrwały w piśmie drukowanym do czasów współczesnych.

kapitała
kwadratowa

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ

*littera capitalis
rustica*

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ

pismo
kursywne

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y

uncjała

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ

półuncjała

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

minuskuła
karolińska

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

pismo
gotyckie

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

italica

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

antykwa

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ

54 Historii pisma łacińskiego poświęcona jest książka A. Gieysztor (2. wyd. 2009) pt. *Zarys dziejów pisma łacińskiego*.

55 Gieysztor 2009, 61–63.

56 Gieysztor 2009, 72–73.

6.28
Stela Publiusza Ponteniusza Urbikusa
z przedstawieniem orła
Rzym, 2. poł. I w. – 1. poł. II w.
pismo łacińskie, język łaciński
inskrypcja w marmurze
34 × 21 × 5 cm

obiekt użyczony przez Muzeum Narodowe
w Warszawie, 236768 MNW

6.29
Chrześcijańska płyta nagrobna
Fraudalisa (?) Kasuliusza
Cesarstwo Rzymskie, IV–V w. n.e.
pismo łacińskie, język łaciński
inskrypcja w marmurze
19 × 26 × 2 cm

obiekt użyczony przez Muzeum Narodowe
w Warszawie, 198779 MNW

Wśród społeczności germańskich wykształcił się w starożytności odmienny system zapisu, nazywany alfabetem runicznym lub futharkiem. Najprawdopodobniej runy wywodzą się z któregoś alfabetu italskiego – być może etruskiego lub łacińskiego – a specyficzna forma liter mogła być spowodowana dostosowaniem wyglądu znaków do pisania na drewnie. Najstarsze pewne zabytki futharku pochodzą z drugiej połowy II wieku n.e. Co najmniej od schyłku III wieku runy stosowano także na terenie dzisiejszej Polski.

Pismo runiczne można podzielić na futhark starszy, futhark młodszy oraz futhork anglosaski. Najpóźniej runy wyszły z użycia w Skandynawii, gdzie futhark był stosowany wśród lokalnej ludności co najmniej do XV wieku⁵⁷. Są pewne przesłanki wskazujące na to, że w szwedzkiej prowincji Dalarna runy – czy może raczej specyficzna mieszanka run i liter łacińskich – przetrwały aż do XIX wieku.

*
RUNY

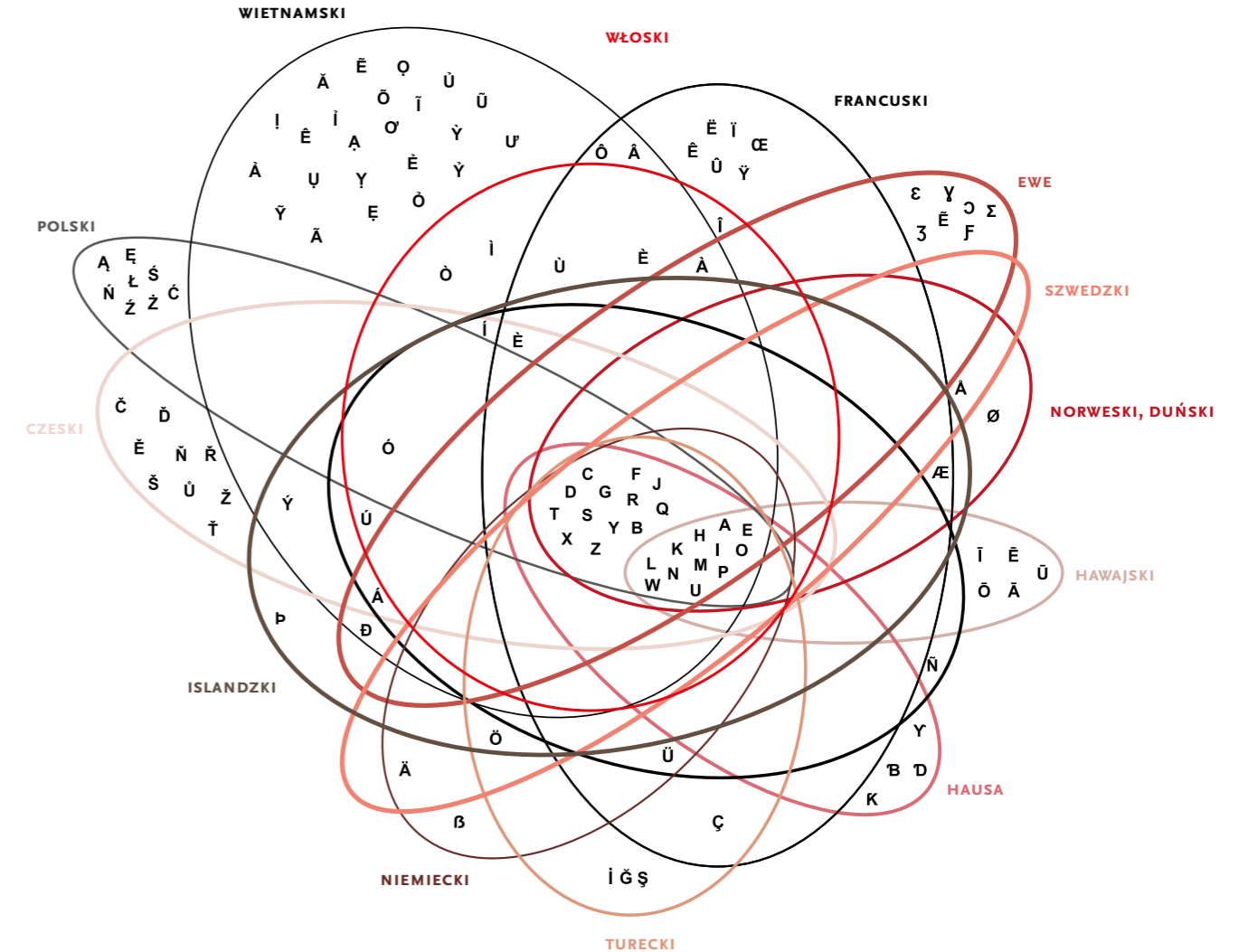
Przystosowanie alfabetu łacińskiego do języków europejskich

Już od VIII wieku alfabetem łacińskim zaczęto zapisywać języki europejskie, takie jak niemiecki, staroangielski, walijski czy irlandzki. Pojawiła się wówczas trudność polegająca na właściwym oddaniu za pomocą liter łacińskich dźwięków charakterystycznych dla danego języka. Tak samo problematyczne było ustalenie zasad pisowni dla języka polskiego, którego pierwsze zapisy przypadają na XIII wiek. Ortografia kształtowała się bardzo powoli. Ostatecznie w większości przypadków dodano do niektórych liter znaki diakrytyczne, które albo wskazywały na akcent (np. w zapisie języka hiszpańskiego, portugalskiego, włoskiego czy francuskiego), albo określały głoski niewystępujące w łacinie (stąd np. polskie „ę”, „ą”, niemieckie „ü”, „ö”, hiszpańskie „ñ” itd.). Niektóre dźwięki zaczęto oddawać za pomocą dwuznaków, np. polskie „sz”, „cz”. W wyjątkowych przypadkach alfabet łaciński uzupełniano o znaki zaczerpnięte z innych systemów, ciekawym przykładem jest wykorzystanie runy Þ (*thorn*) w zapisie współczesnego języka islandzkiego. Różnicowanie i dopasowywanie alfabetu łacińskiego do zapisu konkretnych języków było procesem bardzo powolnym. W Polsce aż do początków XX wieku nie było ujednoczonych norm zapisu, co – jak można się domyślać – powodowało niekonsekwencje. Wprawdzie już w XVI wieku wśród wielu innych propozycji (np. „á”, „à”, „b”) w użyciu były także wszystkie stosowane dziś litery, a zasady ortograficzne próbowano ujednoczyć za pomocą coraz to nowych traktatów, jednak dysputa na temat prawidłowego zapisu zakończyła się dopiero reformą ortografii z 1936 roku.

Ze względu na ciągłe przemiany języka mówionego nie można mówić o definitywnym zakończeniu kształtowania się lokalnych odgałęzień alfabetu łacińskiego. Przykładem może być ostatnia reforma gramatyki niemieckiej z 1996 roku, kiedy to unormowano zapis ligatury *scharfes s* (ß), dopuszczając go jedynie po dyftongach i długich samogłoskach.

Współczesny zasięg alfabetu łacińskiego

Obecnie alfabetem łacińskim zapisuje się ponad 130 języków. Większość z nich nie miała wcześniej innej formy zapisu, ale znane są także przypadki, kiedy na łacinkę przechodzono z innego systemu piśmienniczego. I tak na przykład w 1860 roku alfabetem łacińskim zaczęto spisywać język rumuński, który podobnie jak inne języki romańskie jest spadkobiercą łaciny, wcześniej jednak zapisywany był cyrylicą. W 1928 roku ze względów politycznych zrezygnowano z zapisu języka tureckiego alfabetem arabskim, od połowy XX wieku alfabet łaciński stał się pismem urzędowym w Wietnamie, gdzie wcześniej stosowano znaki chińskie. Po rozpadzie Związku Radzieckiego na łacinkę przeszedł także Azerbejdżan, Turkmenistan i Uzbekistan, a aktualnie proces latynizacji trwa w Kazachstanie, gdzie do końca 2025 roku alfabet łaciński w całości ma zastąpić cyrylicę.

6.30

Zbiór praw i konstytucji sejmowych

Polska, XVII w.

pismo łacińskie, język łaciński,

język staropolski,

druk na papierze

30 x 20 x 14 cm

obiekt użyczony przez Muzeum Ziemi
Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą

Tzw. „klocek” został sporządzony
w drukarni Andrzeja Piotrowicza
w latach 1633–1638. Niektóre
dokumenty spisano w łacinie,
inne w języku staropolskim
z charakterystycznymi łacińskimi
wtrętami. Drukowany jest
popularnymi w XVII wieku
czcionkami: szwabachą polską
oraz antykwą.

W Egipcie, a później w starożytnej Grecji książki przybierały formę **zwoju** – kilkumetrowego arkusza papirusu. Zwój papirusowy zapisany był przeważnie jedynie po wewnętrznej stronie, w kilku lub kilkunastu kolumnach. Czytelnik musiał przewijać go z jednej rolki na drugą, co było dosyć nieporęczne, tym bardziej że długość niektórych zwojów dochodziła nawet do 10 metrów. Za najdłuższy zachowany zwój uchodzi egipski zabytek – Wielki Papirus Harrisa, którego długość to 42,5 m. Mieści się na nim aż 1500 linii tekstu.

Pomiędzy II a IV wiekiem n.e. w Cesarstwie Rzymskim zwoje stopniowo zaczęły być zastępowane pergaminowymi **kodeksami** – luźnymi kartkami złączonymi na grzbiecie. Ich forma wywodzi się od **tabliczek woskowych** służących do notowania informacji administracyjnych, gospodarczych, pisania listów i ćwiczeń szkolnych. W zależności od zapotrzebowania jeden dokument mógł składać się z kilku lub kilkunastu tabliczek połączonych sznurkiem, przewlekany przez dziurki wyżłobione w drewnianych lub kościanych ramkach. Upowszechnienie się pergaminu, który w przeciwieństwie do papirusu można było zapisywać obustronnie, a także wykorzystanie optymalnego formatu tabliczek woskowych doprowadziły do powstania współczesnej formy książki – kodeksu.

* HISTORIA KSIĄŻKI

GŁAGOLICA I CYRYLICA

Podczas gdy w strefie wpływów Kościoła zachodniego zaczęły się próby zapisu lokalnych języków za pomocą pisma łacińskiego, w IX wieku w Państwie Wielkomorawskim powstał nowy system służący do zapisu języka słowiańskiego (zwanego obecnie staro-cerkiewno-słowiańskim). Stworzenie **głagolicy** (nazwa pochodzi od scs. *glagol*, czyli „słowo/litera”) przypisuje się bizantyńskiemu mnichowi Konstantynowi (znanemu szerzej jako Cyryl), który z bratem Metodym prowadził w drugiej połowie IX wieku n.e. misję chrystianizacyjną wśród Słowian. Misjonarze ci, uznani przez Kościół katolicki i prawosławny za świętych, wyszli z bardzo nowatorskiego jak na tamte czasy założenia, uznając, że przetłumaczenie liturgii na miejscowy język wspomaga proces nawracania. Przetłumaczyli oni nie tylko samą liturgię, ale także stworzyli nowy system, który umożliwiał zapis mowy słowiańskiej. Pochodzenie głagolicy jest kwestią sporną. Z pewnością jej struktura oparta jest na pismach alfabetycznych, natomiast unikatowy kształt liter mógł zostać wymyślony samodzielnie przez św. Cyryla. Wprawdzie od dawna toczy się dyskusja na temat domniemyanych podobieństw liter głagolicy do liter m.in. pisma greckiego, fenickiego, aramejskiego, hebrajskiego, gruzińskiego, a nawet etiopskiego (powstała także hipoteza, wedle której głagolica miałyby się wywodzić od nieznanego nam wcześniejszego pisma słowiańskiego), to jednak w chwili obecnej nie ma żadnych dowodów, które potwierdzałyby powyższe teorie⁵⁸.

58 Jensen 1970, 490–492.

Głagolica zaczęła rozprzestrzeniać się w Europie Wschodniej po wypędzeniu części uczniów Cyryla i Metodego z Wielkich Moraw, co było następstwem konfliktu z klerem niemieckim, który bał się utraty wpływów na rzecz Bizancjum. Część uczniów znalazła schronienie w Bułgarii, inni zostali sprzedani w niewolę do Wenecji, skąd wykupił ich poseł bizantyński. Następnie cesarz wschodniorzymski podarował im ziemie w Dalmacji, gdzie w niektórych miejscach piśmiennictwo głagolickie było stosowane co najmniej do XVIII wieku⁵⁹. Było ono praktykowane także w Czechach (klasztory Emaus w Pradze i klasztor w Sazawie) aż do wojen husyckich w XV wieku, a także w Polsce, np. w XIV wieku w klasztorach w Oleśnicy oraz na krakowskim Kleparzu. Głagolickie piśmiennictwo sakralne nacechowane jest symboliką, wyrażaną m.in. przez łączenie kilku liter w jeden znak (tzw. ligatury). Tym samym, oprócz podstawowych liter, w repertuarze znaków można doliczyć się ponad 800 ligatur.

Chociaż dzisiaj głagolicę można uznać za pismo wymarłe, to tzw. liturgia głagolska w niektórych miejscach przetrwała do czasów współczesnych. Poza tym w Chorwacji, ze względu na historyczną rolę głagolicy w formowaniu się tamtejszej kultury, uznana jest za pismo narodowe, co z kolei przełożyło się na powstanie ruchu *neogłagolizam*, który działa na rzecz rewitalizacji głagolicy i wprowadzenia jej w formie pasywnej do życia społecznego⁶⁰.

* EWANGELIARZ Z REIMS

Ewangeliarz z Reims to ozdobna księga liturgiczna, która stanowiła wyposażenie **Katedry Notre-Dame w Reims**. Na ewangeliarz ten składali przysięgę w czasie koronacji królów francuscy, m.in. Ludwik XIV (Król Słońce). Księga była zdobiona złotem, kamieniami szlachetnymi oraz relikwiami (m.in. fragmentem Krzyża Świętego). Ewangeliarz zaginął w czasie rewolucji francuskiej. Odnaleziono go dopiero w 1837 roku w Petersburgu. Na słowiański charakter ewangeliarza zwrócono uwagę już wcześniej, ale dopiero w XIX wieku zbadano go w sposób naukowy. Okazało się, że składa się on z dwóch części: starszej, zapisanej w cyrylicy, powstałej prawdopodobnie na Rusi Kijowskiej w XI wieku, oraz młodszej, spisanej w głagolicy pod koniec XIV wieku w klasztorze Emaus w Pradze. Dużo wskazuje na to, że właśnie w Czechach obie części zostały połączone. Księga ta zaginęła w czasie wojen husyckich i w jakiś sposób znalazła się w Konstantynopolu (Stambule). Tam w 1574 roku odkrył ją kardynał Charles de Guise. Sądząc, że jest to dzieło sporządzone przez samego św. Hieronima, zabrał ewangeliarz do Francji i podarował katedrze w Reims.

59 Skowronek *et al.* 2005, 41.

60 Oczkowska 2009, 303–304.

Niektórzy z uczniów św. Cyryla i Metodego, którzy osiedli w pierwszym państwie bułgarskim, dokąd przybyli po wypędzeniu z Moraw, porzucili głagolicę na rzecz nowego sposobu zapisu – **cyrylicy**. Cyrylica opiera się na wersji lunarnej alfabetu greckiego, a także na kilku literach głagolicy, dzięki którym łatwiej można było oddać dźwięki języka słowiańskiego niewystępujące w grece⁶¹. Nie jest jasne, czy cyrylica była własną inwencją wyżej wymienionych twórców, czy powstała z niezachowanych do naszych czasów prób zapisu języka słowiańskiego za pomocą liter greckich. Tego typu eksperymenty są poświadczane np. dla języka protobułgarskiego⁶². Jedne z najstarszych znanych przykładów inskrypcji cyrylicy pochodzą z obszaru centrum pierwszego państwa bułgarskiego, mieszczącego się w obecnej wschodniej Bułgarii (rejon Pliski, Wielkiego Presławia, Madary, Szumenu i Warny). Są to m.in. graffiti z monasteru w Rawnie⁶³. Z terenów Bułgarii znamy także kilka ciekawych zabytków piśmiennictwa, w których litery greckie (jak np. w inskrypcji ze wsi Dłużko) albo cyrylicy (inskrpcja z Murfatlar) mieszają się z protobułgarskimi runami.

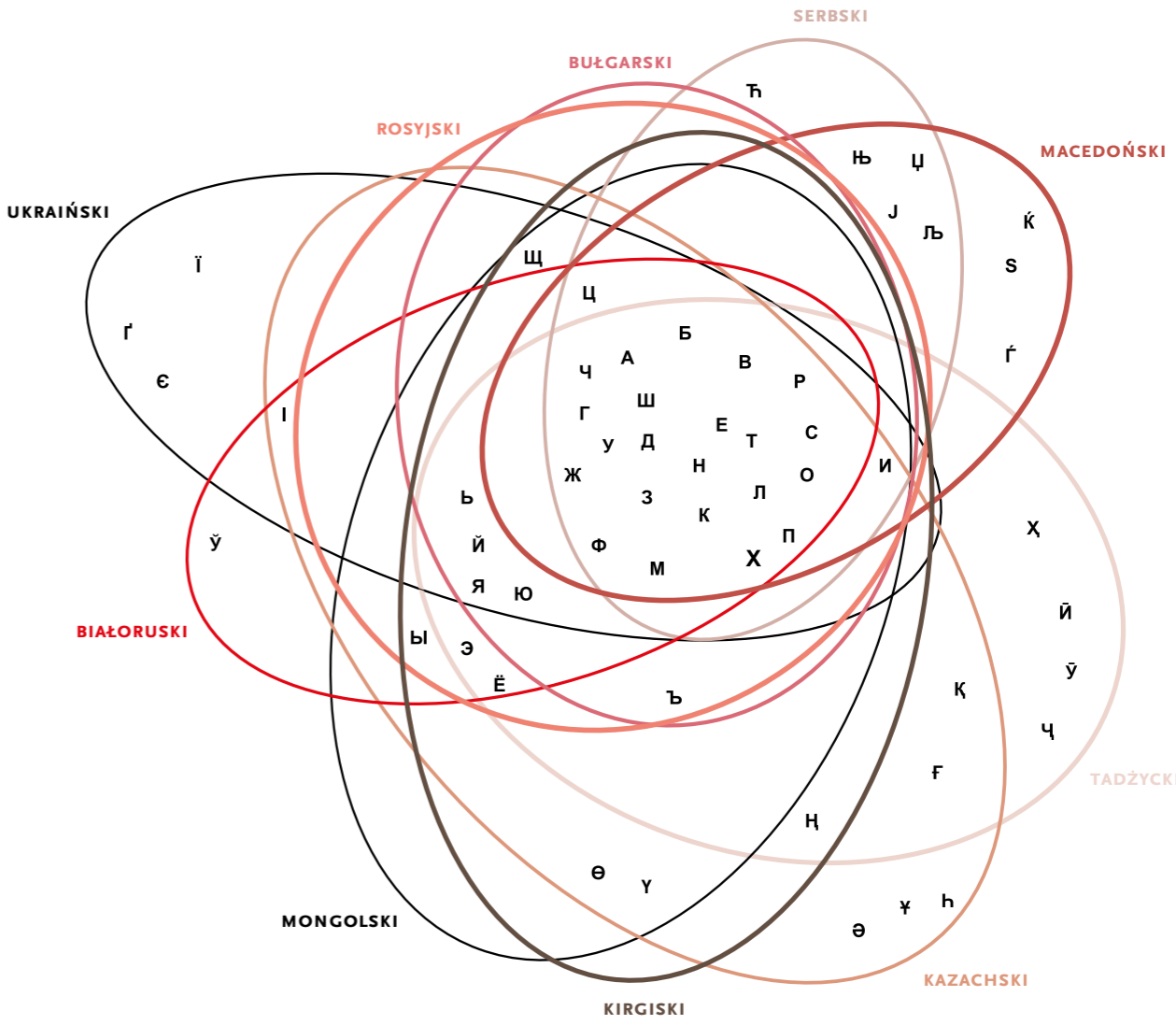
Wkrótce cyrylica pojawiła się na Rusi Kijowskiej i w Serbii, czyli w krajach, które znajdowały się pod wpływem Kościoła wschodniego i przyjęły liturgię słowiańską. Bardzo ciekawymi zabytkami z terenów Rusi są tzw. gramoty – prywatne zapiski, brudnopisy, notatki, listy, teksty szkolne, które w przeciwieństwie do dokumentów urzędowych, spisywanych na pergaminie, były sporządzane na korze brzozonej. Surowiec ten był w powszechnym użyciu co najmniej od XI wieku aż do rozpowszechnienia się taniego papieru w wieku XV. Gramoty są świadectwem powszechnej znajomości pisma zarówno wśród wyższych, jak i niższych warstw społecznych średniowiecznej Rusi Kijowskiej.

Mimo pewnych przesłanek wskazujących na szerzenie liturgii słowiańskiej wśród Wiślan, a być może także i w państwie Piastów, nie ma żadnych dowodów na wczesne próby zapisu języka polskiego w cyrylicy bądź głagolicy⁶⁴. Jedynym zabytkiem, który mógłby potwierdzać tę hipotezę, jest posiadający legendę w cyrylicy tzw. denar „ruski” Bolesława Chrobrego. Nie jest on jednak związany z hipotetyczną polską tradycją piśmiennictwa cyrylicy (tym bardziej że pozostałe monety z tego okresu mają napisy w alfabecie łacińskim), natomiast łączy się go z kampanią kijowską i ekspansją państwa polskiego na wschód.

Z czasem cyrylica zaczęła powoli ewoluować i różnicować się regionalnie. Metropolita kijowski Piotr Mohyła zmodyfikował i uprościł ją, dając początek **graždance**, która na początku XVIII wieku, za panowania Piotra Wielkiego, została ponownie przekształcona, a później rozpowszechniona nie tylko w Rosji, ale także

w pozostałych krajach stosujących wcześniej cyrylicę. Wraz z ekspansją i dominacją rosyjską, a potem radziecką, graždanka była często przyjmowana (mniej lub bardziej dobrowolnie) do zapisu lokalnych języków, takich jak np. lapoński, kazachski, kirgiski, osetyjski, tadżycki, a nawet mongolski. Cyrylicy używa się również do zapisu języka ukraińskiego i białoruskiego, jako że narody, które się nimi posługują, podobnie jak Rosjanie, należą do spadkobierców kulturowych Rusi Kijowskiej. Do dzisiaj stosowana jest także w Bułgarii (kraju swojego pochodzenia), Macedonii oraz Serbii.

Niewiele brakowało, aby cyrylicą zapisywano także język polski. W połowie XIX wieku istniały plany, by w Królestwie Polskim graždanka zastąpiła alfabet łaciński, co miało być pierwszym krokiem do rusyfikacji terenów zaboru rosyjskiego. W roku 1865 ukazał się podręcznik do nauki języka polskiego w cyrylicy pod tytułem *Elementarz dla dzieci wiejskich* (Элементаръ для дзеци вейскихъ). Plan ten jednak się nie powiódł, a polska cyrylica praktycznie nie znalazła zastosowania.

61 Skowronek et al. 2005, 65.
62 Curta 2008, 189.
63 Kostova 1996, 57–78.
64 Cepik 1987, 234.

❖
**PIERWSZE DRUKI
W CYRYLICY**

Ciekawostką jest, że pierwsze druki w cyrylicy ukazały się pod koniec xv wieku w Krakowie. Były to cztery księgi liturgiczne w języku cerkiewnosłowiańskim wydane w drukarni Szvajpolta Fiola. Egzemplarze zakupiły cerkwie i klasztory prawosławne, natomiast sam drukarz został oskarżony o herezję. Wkrótce zakazano dodruków oraz sprzedaży pozostałych egzemplarzy i mimo niewinnienia drukarza jego drukarnia upadła.

6.31

Mineja miesięczna

Polska, 1793 r.

cyrylica, język cerkiewnosłowiański

druk na papierze

30,5 × 21,5 × 6,5 cm

obiekt użyty przez Prawosławne
Seminarium Duchowne w Warszawie

Zbiór modlitw i tekstów liturgicznych
na miesiąc lipiec spisanych w języku
cerkiewnosłowiańskim.

